

7. DEMO-revisited: maatschappelijke positie, ideologie en oordelen over sociale rechtvaardigheid opnieuw bezien

*Bram Steijn*¹

1. Inleiding

Zoals uit de bijdragen tot dit boek blijkt, heeft Leo d'Anjou in zijn werk veel belangstelling gehad voor de culturele factor in het menselijk handelen. Speciale aandacht had hij daarbij voor collectief gedeelde maatschappijbeelden en hun invloed op het menselijk handelen. Niet voor niets was hij één van de mederedacteuren van *De Tirannie van het beeld* (1997), het vierde (en laatste) gemeenschappelijke boek van de onderzoekers verbonden aan het Centrum voor Sociale en Culturele Transformaties en Beleid.

Zijn belangstelling voor de verklaring van de verschillende criteria die mensen hanteren bij het beoordelen van de rechtvaardigheid van inkomensverschillen kan gezien worden als onderdeel van deze belangstelling. Hoewel deze aandacht ongetwijfeld ook werd gevoed door een lange traditie in het onderzoek van het Centrum. Niet alleen heeft Jan Berting altijd veel belangstelling voor het onderwerp gehad (vergelijk Berting, 1995), maar het onderwerp stond ook centraal in de eerste gemeenschappelijke bundel van het Centrum *Presteren en verdelen in Nederland*. Ook van dat boek was d'Anjou één van de redacteuren.

Het is dan ook niet toevallig dat Leo d'Anjou in 1991 voorstelde om in een leeronderzoek van studenten aandacht te vragen voor het onderwerp 'oordelen over de rechtvaardigheid van inkomensverschillen'. In de wandelgangen stond dit onderzoek bekend als het 'DEMO'-onderzoek.² Hij was tevens de motor achter het streven om de bevindingen te publiceren in een relevant internationaal wetenschappelijk tijdschrift. Dit lukte uiteindelijk in 1995. In dat jaar verscheen in *Social Justice Research* een artikel getiteld 'Social Position, Ideology and Distributive Justice', waarin een aantal theorieën over de determinanten van rechtvaardigheidsoordelen zijn getoetst (d'Anjou, Van Aarsen en Steijn, 1995). Voor mijzelf is dit één van mijn eerste 'echte' internationale publicaties.

Dit artikel levert een bijdrage aan de theorievorming aangaande sociale rechtvaardigheidsoordelen. Tegelijkertijd is de empirische basis ervan – gebaseerd op een door studenten uitgevoerd leeronderzoek onder inwoners van Rotterdam – beperkt. Dit is misschien ook één van de redenen dat het artikel niet die aandacht in de (internationale) literatuur heeft gekregen die het in mijn ogen zou verdienen.³

Plannen om meer met de onderzoeksbevindingen te doen zijn nooit gerealiseerd. Deze bundel is een goede gelegenheid om dit verzuim goed te maken. Ik zal daarbij gebruik maken van een omvangrijk databestand van een internationaal vergelijkend onderzoek naar rechtvaardigheidsoordelen (vergelijk paragraaf 3). Dit maakt het mogelijk het in 1991 uitgevoerde onderzoek te repliceren. Vandaar dat de probleemstelling voor deze bijdrage als volgt luidt: in hoeverre kunnen de bevindingen uit het DEMO-onderzoek worden gerepliceerd indien gebruik wordt gemaakt van een representatiever en omvangrijker databestand?

De opbouw van deze bijdrage is verder aldus. In de volgende paragraaf volgt eerst een uitgebreide samenvatting van het artikel uit 1995. In de derde paragraaf volgt vervolgens een beschrijving van het databestand dat voor deze bijdrage is gebruikt. Daarbij zal uiteraard uitgebreid worden ingegaan op de operationalisering van de voornaamste concepten. De analyse volgt vervolgens in paragraaf vier, waarna in paragraaf vijf een aantal concluderende opmerkingen worden gemaakt.

2. Maatschappelijke positie, ideologie en verdelende rechtvaardigheid

Centraal in het artikel uit 1995 staat het concept van de verdelende rechtvaardigheid. De richtinggevende probleemstelling was daarbij: 1) in hoeverre gebruiken mensen bepaalde principes bij het beoordelen van de rechtvaardigheid van inkomensverdeling; 2) is er bij de toepassing van deze rechtvaardigheidsprincipes sprake van consensus, en zo niet hoe kan het gebrek aan consensus dan verklaard worden?

Bij de conceptualisering is aangesloten bij Homans's invulling van het begrip 'verdelende rechtvaardigheid' (Homans, 1961: 264), i.e. "[people's] ideas of what legitimately constitutes investment, reward, and cost, and how these are to be ranked". Het zijn deze ideeën die ten grondslag liggen aan de rechtvaardiging die mensen geven voor het bestaan van inkomensverschillen. In dit verband kan bijvoorbeeld de commotie in september 2003 over het salaris van de nieuwe topman van Ahold worden verklaard uit het feit dat de meeste mensen geen rechtvaardigingsgrond voor dit hoge salaris zien.

Vrij algemeen worden daarbij drie basis rechtvaardigheidsprincipes onderscheiden (d'Anjou et al., 1995: 355): het gelijkheidsprincipe, het prestatieprincipe en het behoefteprincipe. In empirisch onderzoek worden vooral de determinanten van het prestatie- en het behoefteprincipe nader bezien. In vervolg op ander onderzoek binnen CMTT (zie bijvoorbeeld Steijn en Witte, 1992) geldt dat ook voor dit artikel.

Het prestatieprincipe gaat ervan uit dat mensen moeten worden beloond naar rato van de door hen geleverde bijdrage; het behoefteprincipe daarentegen erkent het feit dat mensen gezien hun capaciteiten uiteenlopende mogelijkheden hebben om inkomen te verwerven (bijvoorbeeld als

gevolg van een handicap) en dat men daarvoor op de één of andere manier moet worden gecompenseerd. In feite is de sociale zekerheidswetgeving mede gebaseerd op het behoefteprincipe.

Mensen verschillen in het belang dat zij aan een bepaald principe hechten. Volgens d'Anjou et al (1995: 357) zijn er in de literatuur vijf verschillende thesen om de variëteit in oordelen over sociale rechtvaardigheid te verklaren. Dit zijn achtereenvolgens:

1. *de eigenbelangthese*. Deze these legt een rechtstreeks verband tussen de maatschappelijke positie van mensen en hun opvatting over wat wel of niet rechtvaardig is. Robinson en Bell (1978: 128) hebben dit als volgt geformuleerd: “individuals who objectively benefit from the stratification system in comparison with others are more likely to judge its inequalities to be just. Conversely, people who are objectively less well off are more likely to judge equality to be fair....”. Met betrekking tot het laatste spreken Robinson en Bell ook over het zogenaamde ‘underdog principe’. In veel onderzoek naar de betekenis van sociale klassen, wordt bij het leggen van verbanden tussen de klassenpositie en maatschappijbeelden in- of expliciet uitgegaan van een vorm van de eigenbelanghypothese. In de analyse uit 1995 werd – naast het inkomen – ook de klassenpositie als uitgangspunt voor toetsing van de eigenbelangthese genomen, waarbij overigens uitkeringsgerechtigden een eigen positie kregen toebedeelt.
2. *de ideologithese*. Deze these kan als een variant van de eigenbelangthese worden gezien. Uitgangspunt is de gedachte dat het te simpel is een directe relatie tussen maatschappelijke positie en houdingen van mensen te verwachten, omdat mensen allerlei referentiekaders zullen gebruiken bij het interpreteren en evalueren van de maatschappelijke werkelijkheid. In het artikel uit 1995 wordt de these getoetst dat ideologie een mediërend effect heeft op de relatie tussen de klassenpositie en de oordelen over rechtvaardigheid; als operationalisering van de invloed van ideologie werd gekozen voor een set items de mate waarin respondenten de uitgangspunten van het vrije marktprincipe onderschrijven werd gemeten. In de analyse werd daarbij een samenhang verondersteld met de klassenpositie (‘hogere’ klassen zullen vaker het vrije marktprincipe omarmen) en rechtvaardigheidsprincipes (naarmate men in sterkere mate het vrije markt denken omarmt, zal men een grotere voorkeur hebben voor het prestatieprincipe).
3. *de ‘enlighthenment’ these*. Volgens Robinson en Bell (1978) heeft het stijgend opleidingsniveau van de bevolking steeds grotere groepen in contact gebracht met de idealen van de Verlichting. Dit impliceert volgens hen dat het gelijkheidsideaal, dat mede kenmerkend is voor de Verlichting, een steeds grotere verspreiding heeft gekregen, vooral onder de hoger opgeleiden. Volgens Robinson en Bell is het daarom aannemelijk dat hoger opgeleiden de vrije marktideologie in mindere mate zullen steunen, met bijgevolg een geringere steun voor het prestatieprincipe en een grotere steun voor het behoefteprincipe.
4. *de ‘historical shift’ hypothese*. Deze these sluit – hoewel niet zo geformuleerd in het artikel uit 1995 – aan op het werk van Inglehart (1977) waarin wordt verondersteld dat jongere generaties meer postmaterialistische waarden aanhangen. In het artikel wordt daarbij verwezen naar de

opkomst van een zogenaamde 'egalitarian Zeitgeist'. Indien deze ontwikkeling zich inderdaad voordoet, dan kan men verwachten dat jongeren in mindere mate de vrije marktideologie en het prestatieprincipe zullen omarmen en in sterkere mate het behoefteprincipe zullen ondersteunen.

5. *de sexespecifiekethese*. Volgens diverse studies verschillen mannen en vrouwen van elkaar waar het gaat om oordelen over sociale rechtvaardigheid. Volgens Gilligan (1982) hanteren mannen een 'ethic of justice', waardoor ze een voorkeur hebben voor de vrije marktideologie en het prestatieprincipe en neigen vrouwen meer naar een 'ethic of care', die meer aanligt tegen het behoefteprincipe.

Zoals in de inleiding al opgemerkt werd, is in het DEMO-onderzoek bij de toetsing van deze hypothesen gebruik gemaakt van de resultaten van een leeronderzoek, uitgevoerd door (tweedejaars) studenten Sociologie uit Rotterdam. De respondenten kwamen daarbij uit de omgeving Groot-Rotterdam. De analyse van deze gegevens leerde dat – met betrekking tot de eerste onderzoeksvraag – het prestatie- en behoefte principe inderdaad door de respondenten werden gebruikt bij het beoordelen van inkomensverschillen. Hoewel er geen sprake is van consensus, had vooral het prestatieprincipe daarbij brede steun van de respondenten, terwijl over de noodzaak en de invulling van het behoefteprincipe meer verschil van mening bleek te bestaan. In aanvulling op de bestaande theorieën en onderzoeksbevindingen werd bovendien geconcludeerd dat de respondenten twee verschillende vormen van het prestatieprincipe hanteren; één gebaseerd op beloning van investeringen (bijvoorbeeld eerder gevolgde opleidingen), en één gebaseerd op resultaat van het werk (de inzet of output). Met betrekking tot de vijf basishypothesen bleek het volgende:

1. De eigenbelanghypothese vond nauwelijks steun in de data, doordat er slechts een zwakke relatie werd aangetroffen tussen de klassenpositie en de oordelen over rechtvaardigheid en geen relatie tussen het inkomen en deze oordelen. Belangrijke uitzondering op deze algemene bevinding vormde echter het gegeven dat uitkeringsgerechtigden in aanzienlijk sterkere mate dan andere respondenten het behoefteprincipe en in mindere mate het prestatieprincipe bleken te ondersteunen. Deze bevinding wijst op het bestaan van een 'underdogprincipe', waarbij de minst 'machtigen' andere maatschappijbeelden (en rechtvaardigheidsoordelen) hanteren dan de meer 'machtigen'.
2. Ideologie van respondenten speelt een rol en lijkt inderdaad de (overigens geringe) relatie tussen klassenpositie en oordelen over rechtvaardigheid te mediëren. Zo is er een relatie tussen steun aan de vrije marktideologie en voorkeur voor het prestatieprincipe. Tegelijkertijd bleek ook dat de vrije marktideologie veel aanhang heeft onder de Rotterdamse respondenten uit 1991.
3. De 'historical shift' hypothese werd tot op zekere hoogte bevestigd, doordat ouderen inderdaad een sterkere voorkeur voor de vrije marktideologie en het prestatieprincipe bleken te bezitten. Overigens werd daarbij in het artikel opgemerkt dat deze samenhang uiteraard niet aantoonde of dit verband een gevolg is van een historical shift of een gevolg is van het 'ouder worden'.

4. De ‘enlightenment’ hypothese vond geen steun in de data, i.e. er bleek geen samenhang tussen het opleidingsniveau van respondenten en hun oordelen over sociale rechtvaardigheid.
5. Evenzo bleek er geen samenhang tussen het geslacht van de respondenten en deze oordelen, zodat ook de sexespecifieke hypothese niet door de data werd bevestigd.

3. Demo gerepliceerd: de data van het International Social Justice Project

Het doel van deze bijdrage is om te komen tot een replicatie van het Demo-onderzoek uit 1991. In het Steinmetzarchief is gezocht naar een geschikt bestand. Alras bleek dat het databestand van het ‘International Social Justice Project’ (ISJP)⁴ hiervoor uitermate geschikt is. Dit betreft een internationaal onderzoeksproject waarin in 1991 een (nagenoeg) identieke vragenlijst is voorgelegd aan respondenten in twaalf landen (Bulgarije, Duitsland (West en Oost), Estland, Groot-Brittannië, Hongarije, Japan, Nederland, Polen, Rusland, Slovenië, Tsjecho-Slowakije en de Verenigde Staten). Hoewel de exacte steekproeftrekking per land varieert, is in ieder land getracht om te komen tot een representatieve steekproef onder de bevolking van 18 jaar en ouder. In totaal zijn 17.386 respondenten geïnterviewd, met een landelijke steekproefomvang variërend tussen 777 (Japan) en 1837 (West-Duitsland).

Het survey bevat diverse aanknopingspunten om de opzet van het Demo-onderzoek te repliceren en de daarin gebruikte concepten te operationaliseren. Bijkomend voordeel is bovendien dat het survey in hetzelfde jaar is afgenomen dan het Demo-onderzoek, wat uiteraard de vergelijkbaarheid van de bevindingen ten goede komt. In het vervolg van deze paragraaf zal worden aangegeven hoe de centrale concepten voor deze bijdrage zijn geoperationaliseerd. Overigens geldt daarbij – zoals altijd bij secundaire analyse van databestanden – dat deze operationalisering niet ‘perfect’ zijn: in een aantal gevallen moeten we roeien met de riemen die we hebben.

Prestatieprincipe. In het ISJP-project zijn respondenten niet op dezelfde manier bevraagd naar hun oordelen over de rechtvaardigheid van inkomensverschillen dan in het DEMO-onderzoek. Zo is het weliswaar mogelijk onderscheid te maken tussen twee vormen van het prestatieprincipe (beloning van investeringen en resultaat), maar het item dat beloning naar resultaat meet, meet hierbij vooral het ‘input-’ (inzet) en niet het ‘output’-aspect. Aan de respondenten is namelijk gevraagd welke factoren volgens hen van invloed zouden moeten zijn op de beloning die een werknemer ontvangt. Het betreffende item betreft het belang van de individuele prestatie van de werknemer [‘employee’s individual effort’]. De respondenten konden op een vierpuntsschaal (lopend van 1 ‘heel veel’ tot 4 ‘niet’) aangeven welk belang zij aan deze factor toekennen. Deze antwoorden zullen als in de analyse – ondanks de beperkingen ervan – als een indicator van de mate van steun voor het principe

‘beloning naar resultaat’ worden opgenomen. Daarbij zijn de antwoordcategorieën omgecodeerd, en geldt dat een hogere score een sterkere voorkeur voor dit principe impliceert.

Daarnaast biedt het survey ook de mogelijkheid de in het DEMO-onderzoek onderscheiden tweede vorm van het prestatieprincipe (beloning van investeringen) te onderscheiden. Hiervoor wordt een item uit het survey gebruikt dat aangeeft in welke mate de respondenten belang hechten aan beloning van de factor ‘opleiding’. Ook op dit item geeft een hogere score in de analyse aan dat men een groter belang hecht aan dit beloningsprincipe.

Behoeftepincipe. Het survey bevat één item dat goed kan worden gebruikt als operationalisering van het behoefteprincipe. Dit item luidde: “The most important thing is that people get what they need, even if this means allocating money from those who earned more than they need”. De respondenten konden op een vijfpuntsschaal hun instemming of afkeuring met deze uitspraak aangeven. In onze analyse geldt dat een hogere score een sterkere mate van instemming met het behoefteprincipe impliceert.

Eigenbelangthese. In het DEMO-onderzoek werden zowel het inkomen als de klassenpositie als operationalisering van het eigenbelang gebruikt. In deze analyse zal alleen het effect van klassenpositie nader worden gezien. Het ISJP databestand bevat daartoe onder andere de klassenpositie van de respondenten volgens de veel gebruikte EGP-indeling (vergelijk Steijn en de Witte, 1992). Deze variabele zal in de analyse worden opgenomen, waarbij (conform het DEMO-onderzoek) echter één belangrijke verandering is aangebracht. In het ISJP-bestand krijgen niet-werkenden een klassenpositie op basis van hun eerdere beroep. In het Demo-onderzoek bleek echter dat de oordelen van uitkeringsgerechten markant verschilden van mensen met een andere klassenpositie. Vandaar dat in de analyse alleen respondenten zijn opgenomen met een klassenpositie op basis van het beroep dat zij tijdens het interview daadwerkelijk uitoefenden. Daarnaast is een aparte klasse van uitkeringsgerechtigden gevormd op basis van respondenten die aangaven dat zij op het moment van het survey hetzij werkloos, hetzij gehandicapt waren.⁵ De variabele ‘klasse’ omvat daarmee acht categorieën, waarbij klassenpositie 1 de hoogste sociale klasse vormt en klassenpositie 8 (de uitkeringsgerechtigden) de laagste.

Ideologithese. In het DEMO-onderzoek bleek de vrije marktideologie een belangrijke determinant van oordelen over rechtvaardigheid. Daarnaast werd geconcludeerd dat het goed zou zijn indien in vervolgonderzoek ook andere aspecten van de ideologische oriëntatie zouden worden meegenomen, bijvoorbeeld opvattingen over egalitarisme. Het ISJP-survey biedt hiertoe echter slechts beperkte mogelijkheden.

Het survey omvat namelijk niet direct geschikte items om de steun aan de vrije markt ideologie kunnen meten. Wel bevat het echter drie items waarmee de houding van respondenten

jegens overheidsingrijpen kan worden vastgesteld. Dit levert een schaal op die als het pendant kan worden gezien van steun aan het vrije marktprincipe. In het ISJP-survey is achtereenvolgens gevraagd in hoeverre men vindt dat de overheid a) een bestaansminimum voor iedereen moet garanderen; b) een maximuminkomen moet definiëren en c) moet zorgen dat iedereen die wil ook kan werken. Door middel van een vijfpuntsschaal konden de respondenten hun mate van instemming aangeven. Voor de populatie als geheel vormen de drie items een zwakke schaal met een Cronbach's alpha van .59.⁶ Een hoge score op deze geconstrueerde schaal impliceert afwijzing van overheidsingrijpen en kan gezien worden als steun aan de vrije markt ideologie. In de analyse zal de geconstrueerde schaal ook aldus worden benoemd.

Enlightenment these. Deze hypothese veronderstelt een effect van opleiding. Om te bezien of dit effect er is, wordt gebruik gemaakt van een variabele in het databestand, waarbij het opleidingsniveau is gecodeerd binnen zeven categorieën (waarbij '1' de laagste en '7' de hoogste categorie betreft).

Historical shift these. Ter toetsing van deze hypothese volstaat het om het effect van de leeftijd op de afhankelijke variabelen te bezien. Dit zal gebeuren, waarbij alleen respondenten jonger dan 65 jaar in de analyse zullen worden meegenomen [anderen hebben namelijk geen positie in het gehanteerde klassenschema].

Sexespecifieke these. Voor toetsing van deze hypothese wordt gebruik gemaakt van een variabele die het geslacht van de respondenten aangeeft.

Het feit dat de analyse hier zich beperkt tot respondenten die kunnen worden ingepast in het klassenschema èn niet ouder zijn dan 65 jaar impliceert dat de omvang van de steekproef is beperkt. Terwijl in het ISJP-project in totaal 17.386 respondenten zijn ondervraagd, beperkt de analyse hier zich tot 11.649 respondenten [voor Nederland impliceert dit een inperking van 1783 tot 943 respondenten].

4. Resultaten analyse

4.1. Nederland

We bezien allereerst de resultaten van een analyse waarbij we ons beperken tot respondenten uit Nederland. Om de thesen te toetsen is een regressieanalyse uitgevoerd met respectievelijk het behoefteprincipe en beide vormen van het prestatieprincipe als afhankelijke variabelen. De analyse is bovendien in twee stappen uitgevoerd; eerst zonder en vervolgens met de ideologievariabele.

Allereerst volgt de analyse met het resultaatgerichte prestatieprincipe als afhankelijke variabele. Overall leert de analyse dat dit prestatieprincipe op brede steun in de Nederlandse samenleving kan rekenen. Van de Nederlandse ondervraagden onder de 65 jaar vindt 27% dat de individuele prestatie veel invloed moet hebben op de beloning, 54% vindt dat dit enigszins het geval moet zijn, 17% is van oordeel dat het effect beperkt moet zijn en 3% vindt dat individuele prestatie in het geheel geen invloed op de beloning moet hebben. Tabel 1 geeft aan of we in staat zijn de verschillen in steun voor dit prestatieprincipe te verklaren.

Tabel 1. Regressieanalyse van determinanten resultaatgericht prestatieprincipe (N=846)

Variabele	Stap 1 (bèta)	Stap 2 (bèta)
Constante (B)	3.15**	2.89**
Klasse	-0.08*	ns
Opleiding	ns	ns
Leeftijd	ns	ns
Sexe	ns	ns
Vrije markt ideologie		0.11**
R ² ; * p < 0.05 ** p < 0.01	0.012	0.023

De eerste conclusie die op basis van tabel 1 kan worden getrokken, is dat in zijn totaliteit gezien de variabelen nauwelijks in staat zijn de bestaande variantie in steun aan het prestatieprincipe te verklaren. In de eerste stap van de analyse heeft alleen de klassenpositie een klein effect op het prestatieprincipe: hoe hoger de klassenpositie, hoe groter de steun aan dit prestatieprincipe. In de tweede stap verdwijnt dit effect echter, en heeft alleen de 'vrije markt ideologie' effect op dit principe: naarmate respondenten in sterkere mate het vrije markt principe ondersteunen, steunen zij tevens het resultaatgerichte prestatieprincipe. Aangezien er een statistisch significante samenhang ($r = -.15$) is tussen de klassenpositie en steun aan het vrije marktprincipe, ondersteunt deze bevinding de ideologietheorie: aan de klassenpositie gebonden ideologische opvattingen mediëren het effect van klassenpositie op dit prestatieprincipe.

Overall impliceert dit dat voor wat betreft Nederland alleen de ideologietheorie enige steun vindt in de ISJP-data: er is alleen een indirect effect van klassenpositie op de steun aan deze vorm van het prestatieprincipe. Min of meer conform de resultaten van het Demo-onderzoek blijkt dat vooral de respondenten in de laagste 'uitkeringsklasse' dit principe in mindere mate steunen – wat vervolgens verklaard kan worden door het feit dat deze respondenten belang hechten aan overheidsingrijpen en minder geporteerd zijn van het vrije spel der maatschappelijke krachten.⁷ De bevestiging in het DEMO-onderzoek van de historical shift hypothese wordt in deze analyse niet gerepliceerd.

Vervolgens is het tweede prestatieprincipe waarin beloning van investeringen (i.e. in dit geval opleiding) centraal staat aan een nader onderzoek onderworpen. Ook dit principe mag zich in een brede steun verheugen: 24% van de Nederlandse respondenten vindt dat dit principe een belangrijke

rol moet spelen bij het bepalen van de beloning, 60% is van oordeel dat dit in enigermate het geval moet zijn, 14% vindt dat dit in beperkte mate het geval moet zijn en 2% is van oordeel dat zo'n effect er niet moet zijn. Tabel 2 bevat de resultaten van de bijbehorende regressieanalyse.

Tabel 2. Regressieanalyse van determinanten investeringsgericht prestatieprincipe ($N=846$)

Variabele	Stap 1 (bèta)	Stap 2 (bèta)
Constante (B)	2.32**	2.22**
Klasse	ns	ns
Opleiding	0.09*	0.09*
Leeftijd	0.08*	0.08*
Sexe	ns	ns
Vrije markt ideologie		ns
R^2 ; * $p < 0.05$ ** $p < 0.01$	0.015	0.016

Opnieuw zijn de in de analyse opgenomen variabelen niet in staat veel variantie te verklaren. Slechts twee variabelen blijken significant van invloed op het oordeel van de respondenten: naarmate de opleiding en de leeftijd van respondenten hoger zijn, zijn zij vaker van oordeel dat opleiding een rol moet spelen bij het vaststellen van de beloning. Dit effect van leeftijd is in overeenstemming met de historical shift hypothese, en bovendien eveneens in overeenstemming met de bevindingen uit het DEMO-onderzoek. Dat geldt niet voor het effect van opleiding: dit immers contrair is aan de 'enlightment-hypothese'. Er valt echter veel voor te zeggen dat dit opleidingseffect te verklaren is uit de eigenbelanghypothese [het is immers niet zo opmerkelijk dat hoger opgeleiden van mening zijn dat opleiding een rol moet spelen bij de bepaling van inkomensverschillen].

Tot slot bezien we het behoefteprincipe nader. De meningen over dit principe zijn minder eenduidig dan over beide prestatieprincipes. Hoewel bijna de helft (46%) dit principe in meer of mindere mate steunt, wijst 35% het af en neemt 19% een middenpositie in. Meer dan in het geval van het behoefteprincipe zijn we echter in staat de variantie in het oordeel van de respondenten te verklaren.

Tabel 3. Regressieanalyse van determinanten behoefteprincipe ($N=846$)

Variabele	Stap 1 (bèta)	Stap 2 (bèta)
Constante (B)	2.2**	3.7**
Klasse	0.12**	0.07*
Opleiding	ns	ns
Leeftijd	0.09*	0.08*
Sexe	ns	ns
Vrijemarkt ideologie		-0.33**
R^2 ; * $p < 0.05$ ** $p < 0.01$	0.025	0.129

In de eerste stap van de analyse is de verklaarde variantie gering: de leeftijd en de klassenpositie van de respondenten blijkt met het oordeel over het behoefteprincipe samen te hangen. Het feit dat ouderen in sterkere mate het behoefteprincipe steunen dan jongeren is daarbij in strijd met de ‘historical shift these’. Het effect van klassenpositie is in overeenstemming met de eigenbelanghypothese: naarmate de klassepositie lager is, is de steun aan het behoefteprincipe groter.

In de tweede stap blijven beide significante effecten bestaan, maar is er bovendien een vrij sterk negatief effect van de vrije marktideologie. Naarmate respondenten deze ideologie in sterkere mate ondersteunen, wijzen zij het behoefteprincipe in sterkere mate af. Deze bevinding is een gedeeltelijke bevestiging van de ideologithese – gezien de bestaande samenhang met de klassenpositie – maar kan vooral ook gezien worden als een bevestiging van de grote eigenstandige invloed van ideologie op opvattingen over sociale rechtvaardigheid. Deze conclusie is in lijn met het DEMO-onderzoek, waarin ook werd geconcludeerd dat ideologische opvattingen als zodanig een belangrijke determinant zijn van deze opvattingen.

Op hoofdlijnen komen de hierboven gepresenteerde bevindingen op basis van het ISJP-bestand overeen met het DEMO-onderzoek. Ook in dat onderzoek was de totale verklaarde variantie relatief gering, was er beperkte steun voor de eigenbelanghypothese en was vooral de invloed van ideologische overtuigingen op de oordelen op sociale rechtvaardigheid substantieel. De effecten van leeftijd en opleiding lijken echter (iets) groter dan in het DEMO-onderzoek.

4.2. Rechtvaardigheidsoordelen in een internationale context

Het ISJP-onderzoek maakt het mogelijk de bevindingen in een breder kader te bezien doordat in twaalf landen een nagenoeg identiek survey is afgenomen. De vraag die daarbij rijst is of de Nederlandse bevindingen ‘typisch’ Nederlands zijn dan wel vergelijkbaar zijn met patronen die ook elders kunnen worden aangetroffen. Indien er verschillen tussen landen worden aangetroffen met betrekking tot de determinanten van sociale rechtvaardigheid, dan is dat een aanwijzing dat opvatting over sociale rechtvaardigheid niet universeel zijn, maar worden beïnvloed door de institutionele en/of culturele context.

Ter nadere analyse zijn de twaalf landen onderverdeeld in vier clusters, waarbij mede gebruik is gemaakt van de typologie van (Westerse) verzorgingsstaten van Esping-Andersen (1991). Deze maakt een onderscheid tussen liberale verzorgingsstaten (vooral aan te treffen in Angelsaksische landen) waarin zo veel mogelijk aan de vrije markt wordt overgelaten, sociaal-democratische verzorgingsstaten waarbij de overheid sterk intervenueert en probeert iedereen aan het werk te krijgen en corporatistische verzorgingsstaten (waaronder Duitsland en Nederland), waar het maatschappelijk middenveld een belangrijke rol speelt, maar bovendien bij de vormgeving van de sociale zekerheid ‘verworven rechten’ een belangrijke rol spelen (dit impliceert bijvoorbeeld dat de

hoogte van de uitkering is gekoppeld aan het eerder verdiende inkomen). Op basis van de in het survey aanwezige landen is het volgende onderscheid gemaakt: 1) Liberale verzorgingsstaten (de VS en Groot-Brittannië); 2) corporatistische verzorgingsstaten (West-Duitsland en Nederland); 3) ex-communistische staten (Rusland, Bulgarije, Hongarije, Tsjecho-Slowakije, Slovenië, Oost-Duitsland, Polen en Estland); 4) Japan (als vertegenwoordiger van de Aziatische landen).

Als eerste stap in de analyse staat in tabel 4 welk percentage van de respondenten in deze clusters een bepaald principe (heel) belangrijk vindt.

Tabel 4. Percentage dat bepaald principe belangrijk vindt, in % per land

	liberaal	corporatistisch	ex-communistisch	Japan
Resultaatgericht prestatieprincipe	97	86	96	98
Investeringsgericht prestatieprincipe	83	60	86	50
Behoeftepincipe	47	60	53	32

De verschillen tussen de landenclusters zijn opmerkelijk. De meeste overeenstemming bestaat over het belang van het resultaatgerichte beloningsprincipe: met 86% heeft dit principe in de corporatistische landen nog de minste steun. Meer variatie bestaat echter ten aanzien van de tweede variant van het prestatieprincipe. Het investeringsgerichte prestatieprincipe wordt vooral omarmd in de liberale en ex-communistische staten. De steun voor dit principe is in de corporatistische staten en in Japan echter aanzienlijk geringer.

Nog meer verscheidenheid bestaat met betrekking tot het belang dat respondenten toekennen aan het behoefteprincipe. Deze steun (32%) is in Japan het laagst en in de corporatistische staten (60%) het hoogst.

Al met al suggereert het bovenstaande dat kenmerken van staten een rol spelen bij het oordeel dat inwoners hebben over de principes die een rol moeten spelen bij de rechtvaardiging van inkomensverschillen. Daarbij kunnen we overigens (vooralsnog) niet de vraag beantwoorden of het daarbij om institutionele kenmerken (b.v. de structuur van de verzorgingsstaat) of culturele kenmerken (b.v. religie, prestatieoriëntatie) gaat.

In de volgende stap bezien we in hoeverre eerder onderscheiden variabelen in staat zijn om variantie te verklaren in de oordelen over de rechtvaardigheid van beloningsverschillen. Daartoe wordt dezelfde procedure als in de vorige subparagraaf gevolgd. Alleen wordt nu een extra derde stap ingelast: in de derde stap bezien we wat het effect is van de introductie van de variabele ‘staat’ (gedifferentieerd in de vier eerder benoemde clusters, de liberale staten vormen daarbij de referentiecategorie). Tabel 5 bevat de resultaten van de regressieanalyse van de drie verschillende beloningsprincipes. Gezien de omvang van de N is daarbij een significantieniveau van 0.01 gehanteerd.

Tabel 5. Totaalanalyse van oordelen over rechtvaardigheid van beloningsverschillen

Variabele	Prestatie naar resultaat (N=10.973)			Prestatie naar investerings (N=10.931)			Behoeftepincipe (N=10.715)		
	1	2	3	1	2	3	1	2	3
Stap									
Constante (B)	3.47	3.45	3.59	2.47	2.59	2.51	3.38	4.29	4.22
Klasse	ns	ns	ns	0.05	0.04	ns	ns	ns	ns
Opleiding	0.06	0.05	0.05	0.11	0.12	0.12	-0.09	-0.04	-0.03
Leeftijd	ns	ns	ns	0.05	0.05	0.06	ns	ns	ns
Sexe	0.03	0.03	ns	0.07	0.07	0.04	ns	ns	ns
Vrije markt ideologie		ns	0.03		-0.06	Ns		-0.26	-0.27
Staat									
corporatistisch			-0.27			-0.16			0.10
ex-communistisch			ns			0.14			ns
Japan			-0.29			-0.14			-0.05
R ² ; p < 0.01	0.004	0.004	0.069	0.016	0.019	0.109	0.011	0.067	0.081

De tabel bevat op het eerste gezicht een verwarrende hoeveelheid cijfers. Er kunnen echter niettemin een aantal betekenisvolle conclusies aan worden verbonden. In de eerste plaats kan geconstateerd worden dat met betrekking tot alle drie rechtvaardigheidsprincipes de verklaarde variantie in de stappen 1 en 2 gering is (alleen in stap 2 van de analyse van het behoeftepincipe bedraagt de verklaarde variantie een bescheiden 6,7%). Dit duidt erop dat eigenlijk géén van de op grond van de thesen onderscheiden variabelen in staat is een substantieel deel van de variantie te verklaren. Bovendien blijkt – anders dan in het DEMO-onderzoek – het effect van de klassenpositie in alle drie de gevallen nagenoeg te verwaarlozen. Het meest constante effect gaat de facto uit van opleiding (hoger opgeleiden hebben een sterkere voorkeur voor beide prestatieprincipes en een geringere voorkeur voor het behoeftepincipe). Daarnaast zien we vooral een relatief sterk (negatief) effect van de vrije marktideologie op de steun aan het behoeftepincipe. Aangezien er eveneens een matig verband is tussen de klassenpositie en de voorkeur voor deze ideologie (-0.25), impliceert dit wat betreft het behoeftepincipe de ideologithese enige steun vindt in de data.

Het meest opmerkelijke aan tabel 5 is echter de stelselmatige verschillen tussen stap 2 en 3. Vooral bij beide prestatieprincipes (maar in mindere mate ook bij het behoeftepincipe) stijgt de verklaarde variantie aanzienlijk indien de variabele ‘staat’ aan de analyse wordt toegevoegd. De sterkte van de dummie-effecten laat zien dat in de corporatistische landen en Japan de steun aan beide prestatieprincipes geringer is dan in de liberale en de ex-communistische staten; terwijl tegelijkertijd de steun aan het behoeftepincipe in de corporatistische landen hoger en in Japan lager is dan in de liberale en ex-communistische staten.

Deze bevindingen suggereren een relatief sterk contextueel effect op de rechtvaardigheidscriteria die respondenten hanteren: de kenmerken van de staat (cq. het land) waarin respondenten wonen beïnvloedt mede de maatstaven die zij aanleggen bij de beoordeling van de rechtvaardigheid van inkomensverschillen. Een exacte interpretatie van dit contextuele

invloed is op basis van de mogelijkheden die het databestand biedt moeilijk. Men kan de verklaring zowel in structurele kenmerken van een staat (de staatsvorm, de institutionele structuur) als in culturele kenmerken van landen zoeken. Wat dat laatste betreft zou men kunnen teruggrijpen op het werk van Hofstede (1980) in dit verband. Het meest waarschijnlijk is daarbij dat zowel structurele als culturele factoren een rol spelen. Dát deze laatste een rol spelen lijkt echter zeker. Zo is het bijvoorbeeld beslist geen toeval dat de gemiddelde voorkeur voor het vrije marktprincipe sterk uiteenloopt: zo bedraagt bij een matige samenhang ($\eta=0,35$) de gemiddelde schaalscore van respondenten in de liberale staten 8,65 en van respondenten uit de ex-communistische landen 6,08.

5. Conclusie

Tot welke conclusie leidt het voorgaande? Een kernachtig antwoord op de onderzoeksvraag is dat de replicering van de resultaten van het DEMO-onderzoek tot op zekere hoogte mogelijk is gebleken. Tegelijkertijd laat de analyse echter ook zien dat ‘cultuur ertoe doet’ – ook wat betreft oordelen over de sociale rechtvaardigheid.

Overeenkomstig met de eerdere bevindingen blijkt dat het zinvol is om tenminste twee prestatieprincipes (naar resultaat en op basis van investeringen) te onderscheiden. Tevens blijkt – conform het DEMO-onderzoek – uit de analyse dat er meer dissensus bestaat over het behoefte- dan over beide prestatieprincipes: de facto mogen beide prestatieprincipes zich namelijk in brede steun verheugen, terwijl dat bij het behoefteprincipe in (veel) mindere mate het geval is.

Met betrekking tot beide prestatieprincipes zijn in de nieuwe analyse de geselecteerde determinanten minder dan in het DEMO-onderzoek in staat om variantie te verklaren – zeker daar waar het de ‘internationale’ analyse betreft. Met betrekking tot het behoefteprincipe zijn de geselecteerde variabelen beter in staat om de variantie te verklaren – zij het dat dit wat betreft Nederland beter lukt dan voor het bestand als geheel. In beide gevallen blijkt de ideologische oriëntatie een redelijk goede voorspeller van de voorkeur voor het behoefteprincipe. Gezien de samenhang tussen deze oriëntatie en de klassenpositie impliceert dit een bevestiging van de Ideologietheorie. De eigenbelanghypothese krijgt alleen voor wat betreft de Nederlandse respondenten beperkte steun.

Het meest opmerkelijk aan de bevindingen is het relatief grote effect dat de variabele staat heeft op – met name – de voorkeur voor beide prestatievariabelen: verschillen tussen respondenten blijken het meest te herleiden tot hun land van herkomst. Dit suggereert dat oordelen over rechtvaardigheid van beloning vooral beïnvloed worden door de context waarin respondenten leven. Het lijkt er daarmee op dat niet zozeer de maatschappelijke positie bepalend is voor deze oordelen (wat de facto één der basisveronderstellingen was van het DEMO-onderzoek), maar dat veeleer bredere maatschappijbeelden van respondenten een cruciale rol spelen. Aangezien

maatschappijbeelden gevormd worden in een complexe interactie tussen achtergrond, opvoeding, onderwijs, ervaring is het niet vreemd dat de variabele 'staat' een zo belangrijke determinant is van de voorkeur voor bepaalde rechtvaardigheidsprincipes.

De contextuele determinering van opvatting over de rechtvaardigheidsoordelen kan mogelijk ook een verklaring bieden voor het feit waarom de resultaten in het DEMO-onderzoek op onderdelen verschillen van de ISJP-enquête. Dit onderzoek is immers een onderzoek op regionaal en niet op nationaal niveau – blijkbaar komen in de context van een grote stad oordelen over rechtvaardigheid van inkomensverschillen anders tot stand dan op nationaal niveau.

Hoe het ook zij: indien we de uitkomsten van het DEMO-onderzoek en deze analyse combineren, dan ligt de conclusie voor de hand dat de vijf centrale, aan de literatuur ontleende, hypothesen die richting hebben gegeven aan de analyses, voor een belangrijk deel kunnen worden bijgezet op het wetenschappelijke veld van eer. We zullen daarmee op zoek moeten naar ander verklaringsmechanismen om het bestaan van verschillen in de beoordeling van de rechtvaardigheid van inkomensverschillen te verklaren.

De gebrekkige verklaring die objectieve factoren bieden voor verschillen in opvattingen over sociale rechtvaardigheid sluit daarmee aan bij de belangstelling voor dit soort vraagstukken in het latere onderzoek van Leo d'Anjou. Geleidelijk aan is hij zich immers steeds meer gaan interesseren voor collectieve voorstellingen, c.q. maatschappijbeelden en hun invloed op de samenleving. Zo vraagt hij onder andere in de epiloog van de bundel *De tirannie van het beeld* (Berting, d'Anjou en Steijn, 1997: 214) aandacht voor de relatief autonome rol van maatschappijbeelden: het blijkt immers dat 'beelden' zelf voor een deel vorm geven aan de sociale werkelijkheid. In deze bundel wordt onder andere betoogd dat de sociologie over het algemeen te weinig aandacht hebben voor het effect van collectieve voorstellingen op de samenleving. Houtman (2000) gaat zelfs verder door te stellen dat de 'neopositivistische hoofdstroom van de sociologie' een blinde vlek heeft voor de cultuur. Deze stelling zal d'Anjou waarschijnlijk te ver gaan. Zijn – waarschijnlijk belangrijkste – werk over de afschaffing van de slavernij (d'Anjou, 1996) laat echter zien dat hij zich de lessen van het DEMO-onderzoek – i.e. de relatieve geringe samenhang tussen maatschappelijke positie en rechtvaardigheidscriteria – heeft aangetrokken. De replicatie van de bevindingen in deze bijdrage toont eens te meer de juistheid van deze keuze aan.

In die zin vormen de resultaten van dit onderzoek dus niet zozeer een bevestiging van de universele waarde van de bevindingen van het DEMO-onderzoek (daarvan is immers nauwelijks sprake), maar vooral een bevestiging van de rode lijn in het werk van Leo d'Anjou, namelijk 'dat de culturele factor ertoe doet'.

Noten

¹ De auteur dankt Dick Houtman voor zijn commentaar op een eerdere versie.

² Ondergetekende kan niet meer achterhalen of DEMO stond voor 'demonstratie' of voor 'Doctoraal I Empirisch onderzoek naar Maatschappij Opvattingen'.

³ De Social Science Citation Index bevat geen enkele verwijzing naar dit artikel. Wel vindt overigens de internetzoekmachine Google zes wetenschappelijke publicaties waarin naar het artikel is verwezen.

⁴ International Social Justice Project (ISJP), International Social Justice Project 1991 (computer file). A. Arbor, M.I: Duane, F. Alwin, D.M. Klingel en M. Dielman, University of Michigan, Institute for Social Research, Program in Socio-Environmental Studies (producers), 1993. Ann Arbor, MI, Inter-university for Political and Social Research (distributor), 1996. Steinmetz archief P1277.

⁵ De facto omvat de vraag waarin naar de huidige status wordt gevraagd alleen een categorie 'retired/disabled'. Om mensen met een handicap (in Nederland vooral WAO-ers) te onderscheiden zijn respondenten jonger dan 65 met een score in deze categorie als 'uitkeringsgerechtigde' gecodeerd.

⁶ De samenhang tussen de items is overigens niet in ieder land even groot; zo bedraagt de Cronbach's alpha van deze schaal in Nederland slechts .50.

⁷ Dit blijkt uit een hier niet opgenomen covariantieanalyse, waarbij in detail het effect van de klassenpositie is bezien.

Literatuur

Anjou, L. J. M. d' (1996). *Social movements and cultural change. The first abolition campaign revisited*. New York: Aldine de Gruyter.

Anjou, L. J. M. d' en A.P.J. Bernts (1991). *Presteren en verdelen in Nederland : over individuele belangen en maatschappelijke solidariteit*. Meppel: Boom.

Anjou, L. d', D. van Aarsen, en A. Steijn (1995). Social Position, Ideology and Distributive Justice. In: *Social Justice Research*, 8(4), 351-384.

Bernts, A. P. J. (1991). *Leven zonder zorg oordelen over risico's, rechtvaardigheid en solidariteit in de gezondheidszorg*. Amsterdam: Swets & Zeitlinger.

Berting, J. (1995). *De toekomst is altijd anders. Bijdragen aan de sociologie*. Amsterdam: Boom

Berting, J., L.J.M. d'Anjou en B. Steijn (1997). *De tirannie van het beeld. Collectieve voorstellingen en handelen*. Meppel: Boom.

Esping-Andersen, G. (1991). *The three worlds of welfare capitalism*. Cambridge: Polity Press.

Gilligan, C. (1982). *In a different voice : psychological theory and women's development*. Cambridge, Mass.: Harvard University Press.

Hofstede, G. (1980). *Culture's consequences. International differences in work-related values*. Beverly Hills/London: Sage.

Homans, G. C. (1961). *Social behavior: its elementary forms*. New York: Harcourt.

Houtman, D. (1994). *Werkloosheid en sociale rechtvaardigheid: oordelen over de rechten en plichten van werklozen*. Amsterdam: Boom.

Houtman, D. (2000). *Een blinde vlek voor cultuur: sociologen over cultureel conservatisme, klassen en moderniteit*. Assen: Van Gorcum.

Inglehart, R. (1977). *The silent revolution : changing values and political styles among Western publics*. Princeton, N.J.: Princeton University Press.

Robinson, R. V. en W. Bell (1978). Equality, succes and social justice in England and the United States. In: *American Sociological Review*, 43, 125-143.

Steijn, A. J. en M.C. de Witte (1992). *De Januskop van de industriële samenleving technologie, arbeid en klassen aan het begin van de jaren negentig*. Alphen aan den Rijn: Samsom.